

IV. OBSERVATOR INTERNAȚIONAL ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE

Autoritatea absolută

Viktor Karády și Miklós Hadas în dialog despre Raymond Aron și Pierre Bourdieu

Acum mai bine de un an, îi propusesem lui Viktor Karády să realizăm un interviu pentru rubrica „Psihologia Socială în dialog” a acestei reviste. Între timp, intervenind pandemia și deplasarea la Budapesta fiind problematică, Viktor mi-a trimis două texte care acoperă mare parte din întrebările și răspunsurile așteptate. Cel dintâi, în franceză, intitulat „Ucenicie” (*Apprentissage*¹) a fost destinat unei culegeri de mărturii privind istoria grupului intelectual și profesional al cărui *spiritus rector* a fost Pierre Bourdieu. Cel de-al doilea, în limba maghiară, este transcrierea interviului realizat de prietenul și colegul Miklós Hadas cu Viktor Karády în iunie 2020 și publicat între timp în revista *Replika*². Acesta din urmă a fost tradus în limba română de Gyula Kozák prin binevoitoarea intermediere a lui Zoltan Rostas, drept pentru care doresc să le mulțumesc aici amândurora.

Viktor Karády este un sociolog franco-maghiar cunoscut și recunoscut atât în țara de origine, cât și în țara de adopție³. Director de cercetări la CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique), profesor emerit al Universității Central Europene (Central European University, CEU) din Budapesta și membru al Academiei ungare de științe, cercetările lui acoperă mai multe teme fundamentale: istoria sociologiei și etnologiei în Franța (fiind și editorul operelor lui Emile Durkheim și Marcel Mauss în colecția *Le sens commun*, coordonată de Pierre Bourdieu la Editions de Minuit); mobilitatea elitelor din Europa Centrală; istoria socială a evreilor și antisemitismul; căsătoriile mixte; studenții străini în marile universități europene etc.

Atât textul autobiografic, cât și interviul schițează mare parte din parcursul lui Viktor Karády din momentul părăsirii Ungariei în contextul dramatic al reprimării revoluției din 1956 și până la cooptarea în structurile cercetării științifice din Franța. Tânărul intelectual maghiar în formare, cu studii în anglistică și germanistică, avea să se orienteze în cele din urmă spre sociologie, devenind asistentul lui Raymond Aron și integrând în 1965, la recomandarea acestuia din urmă, Centre de Sociologie Européenne, condus în acel moment de Denise Jodelet, apoi de Pierre Bourdieu. Competențele sale lingvistice multiple au jucat un rol important în „recrutarea” sa profesională, dar pregătirea și devenirea sa ca

1. În curs de apariție în Emmanuel Bertrand, Wolf Feuerhahn, *Les sciences sociales dans les années 1960*, Presses Universitaires de Strasbourg.
2. *Replika*, 2020 (115-116), 17-36. Disponibil online: https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_115-116-02_hadas_-_Karady_interju.pdf
3. Vezi bibliografia publicațiilor lui Viktor Karády: <http://www.karadyviktor.uni.hu/>

sociolog le datorează mai ales lui Pierre Bourdieu, de la care a deprins meseria, cum spune, prin *osmoză*. Succesul nu a făcut însă uitată „suferința imigrantului”, tematizată de Abdelmalek Sayad, un alt colaborator apropiat al lui Pierre Bourdieu¹, o suferință cu cauze multiple: dezorientarea în labirintul instituțional, alienarea în lumea culturală marcată ideologic și politic „la stânga”, o mulțime de dificultăți care l-ar fi costat cel puțin zece ani din carieră. Eforturile de adaptare nu au mers însă până la „asimilare”: resimte un handicap lingvistic față de colegii „normalieni” (absolvenți ai Școlii Normale Superioare, ENS), ale căror performanțe stilistice i se par inegalabile, o diferență resimțită ca un stigmat. Propria productivitate științifică înaltă nu pare a fi redus distanța celui care și-a asumat condiția „marginalității”. Distant față de luptele pentru putere și recunoscând „autoritatea absolută” conferită lui Bourdieu de *geniul* acestuia, Viktor Karády își mărturisește atașamentul față de autoritatea morală a lui Raymon Aron, situată deasupra combinațiilor conjuncturale, cu cooptări și excluderi, caracteristice *luptelor* din câmpul științific².

Sărbătorit acum câțiva ani cu prilejul aniversării unei vârste rotunde, Viktor reunise în jurul lui mai mulți colegi de la Centrul de Sociologie Europeană, ale căror mărturii de prietenie și prețuire aveau să fie strânse într-un număr de revistă. Scrisesem și eu despre publicațiile lui Viktor Karády în *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, în perioada 1978-2003, observând îndeaproape locul pe care-l ocupă în strategia editorială a acestui grup³. Deși se percepea pe sine ca *outsider*, Viktor Karády contribuise mai mult decât oricare altul – exceptându-l pe Bourdieu însuși – la opera colectivă adunată între copertile acestei reviste. Dubla dimensiune, istorică și internațională, a cercetărilor lui i-a consolidat în timp poziția și i-a permis să-și afirme condiția de intelectual central-european.

Mihai Dinu GHEORGHIU

-
1. Abdelmalek Sayad (1999), *La Double Absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, préface de Pierre Bourdieu. Paris: Seuil.
  2. Aron „a rămas pentru mine mai degrabă un maestru de viață prin respectul său pentru valori, pentru toleranța lui, pentru bunăvoința lui fundamentală, pentru simțul solidarității («amicitia, acest parfum delicat al cetății», cum spunea Mauss). Îmi amintesc de mai multe situații în care a acceptat să susțină din pură echitate unii adversari intelectuali sau chiar politici. (...) Am fost conștient toată viața de norocul extraordinar pe care l-am avut de a fi fost la început de carieră în preajma acestui Mare Domn” (Viktor Karády, *Apprentissage*, ms., pp. 5-6).
  3. Mihai Dinu Gheorghiu (2007/2008), Les articles de Victor Karády, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* (1978-2003). *Cahiers d'études hongroises*. L'Harmattan, Paris, Tome II(14), pp. 61-66. Au mai contribuit la acest număr («Modernisation, assimilation, dissimulation. Hommage à Victor Karády à l'occasion de son 70ème anniversaire»), între alții, Miklós Hadas, Stéphane Vari («La libido academica au service d'un parcours protéiforme»), Christophe Charle («Victor Karády, historien des sociétés impériales»), Louis Pinto («Karády, au-delà des apparences»), Monique de Saint Martin («Reconversion et modernisation»), Odile Henry («Pour une histoire sociale de la sociologie française»), Gisèle Sapiro («Antisémitisme et antiféminisme dans le champ intellectuel»), Afrânio-Raoul Garcia («Stefan Zweig, prophète de la nation brésilienne»).

*

Hadas Miklós: Publicai regulat în *Actes de la recherche en sciences sociales*, când Bourdieu te-a apostrofat odată spunându-ți ironic că scrii tot mai prost. Oare la ce s-a referit?

Karády Viktor: Nu știu ce-i trecea prin cap, dar cred că conversația începută la capătul coridorului putea sugera mai multe lucruri. Înainte de toate, trebuie spus că principalii colegi de echipă erau absolvenți sau cel puțin studenți care frecventaseră anii de pregătire pentru *École Normale*¹, care deprinseseră scrisul academic încă de pe vremea anilor petrecuți în licee de elită, perioadă reprezentând prima stație a unui lung proces de educație și formare a scrisului academic de cea mai bună calitate. Aveau tot ceea ce îmi lipsea. Pe de altă parte, după primele încercări inevitabile, în a doua jumătate a anilor 1970 am început să scriu studii bazate pe demonstrații statistice complexe, studii în care am abordat cele mai importante elemente din ceea ce avea să devină universul meu tematic, aflat în perioada respectivă în plin proces de formare. Am abordat teme variate, printre altele instituționalizarea școlii franceze, logica de funcționare a departamentelor de filozofie din universitățile de pe vremea lui Napoleon, mecanismele de producere a inegalităților extreme, neglijate ca obiect de cercetare, în societatea maghiară după epoca feudală (noua elită a generațiilor de juriști, mobilitatea școlară, modurile de asimilare a evreilor, structura pieței imobiliare și a averii/patrimoniului locativ din Budapesta), iar studiile erau tot mai des publicate în *Actes*, revista lui Bourdieu, lansată în 1975. Oricine este inițiat [în această problematică] știe cât de sensibilă și dificilă este sarcina – indiferent de limbă – de a interpreta și transpune în text mulțimi complexe de semne cuantificate. Mai ales într-un mediu în care competitorii direcți sunt dintre cei mai buni, autori apropiați de Bourdieu și mulți colaboratori externi excelenți. Era de așteptat ca textele mele să fie revăzute cu ochii de vultur ai kolegei mele dragi, redactorul revistei², și remodelate cu muncă asiduă, ceea ce în cazul altora era probabil doar o muncă de rutină. Pe deasupra, în confruntarea mea cu dificultățile câteodată cumplite ale analizei datelor aveam tendința să mă angajez în redactarea unor fraze extrem de lungi, cum făcea și Maestrul, dar fără a stăpâni arta stilului și fără a avea alte calități necesare unei asemenea întreprinderi, calități pe care evident el le deținea. Cred că asta ar fi putut fi ținta desconsiderării ironice a scriiturii mele.

Bourdieu a fost un stilist desăvârșit și un gânditor complex recunoscut ca atare. Acestea sunt doar două dintre sursele, cu siguranță mai multe, ale genialității sale și sunt și semnele distinctive care fac recognoscibilă forța lui creatoare unică după lectura doar a câtorva rânduri din textele sale. La astea se adaugă, alături de pregătirea filozofică, și o cultură clasică temeinică, mai rar de aflat printre sociologi. Bourdieu și-a început studiile la departamentul de filologie clasică și se pregătea să obțină diplomă în *lettres classiques* la *École Normale*, dar a trecut la filozofie după care a continuat cu sociologia, având intenții teoretice serioase încă de la început. În același timp, nu a încetat să repete că el nu este un teoretician și că toate teoriile pe care le-a elaborat sunt formulate pornind de la experiența sa de cercetător al realității empirice. Într-adevăr, teoriile lui s-au născut din încercări de interpretare ale datelor obținute din cercetări sociale concrete, punctuale.

-
1. Este vorba de clasele pregătitoare, *les prépas*, pentru admiterea la Școala Normală, *l'École Normale*, școală de elită în Franța. Notele de subsol aparțin editorului.
  2. Pascale Pargamin Maldidier, *rewriter* pentru revista lui Pierre Bourdieu, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*.

Într-un anumit sens, limbajul lui se opune idealului stilistic clasic din Franța. Limbajul științific francez este în mod tradițional simplu, succint, explicit, surprinde esențialul. Durkheim și școala lui au urmat această tradiție clasică. Însă textele lui Bourdieu sunt saturate de un soi de „supralicitare” lingvistică. Ceea ce înseamnă în esență că odată cu enunțarea unei teze, dintr-un foc, începe să o califice, să-i stabilească limitele, s-o deconstruiască, cum că ar fi adevărată teza, dar nu întrutotul, pentru că în circumstanțe diferite se manifestă în moduri diferite, și nici aceste condiții nu sunt tocmai izolate, nu funcționează în mod independent, fiind influențate de o serie de alți factori. Și așa mai departe... Așa au apărut textele lui dificile, însă frecvent extrem de frapante în privința figurilor de stil și a formulărilor inspirate. Singura tradiție lingvistică pe care s-a sprijinit, dar spun asta la modul ipotetic, fusese dată de limbajul lui Bergson, filozof cu care de fapt nu avea nimic în comun din punct de vedere intelectual, pentru că sociologia pozitivistă respingea din start, de la începuturi subiectivismul incredibil de popular al lui Bergson. Școala lui Durkheim era la rândul ei o școală „anti-Bergson”, cu toate că unii dintre colaboratorii sau discipolii lui Durkheim (de exemplu, Halbwachs) s-au lăsat purtați de energia debordantă a lui Bergson.

(...)

H.M.: Ai fost declarat *intello-touriste*, adică un soi de turist intelectual. Ce înseamnă asta?

K.V.: Sintagma vine din 1965/1966, anul în care am intrat în acest grup în calitate de colaborator al lui Raymond Aron, grup în care activitatea de cercetare era o cerință de bază. Pe atunci nu aveam un domeniu de cercetare bine circumscris, lucram mai multe teme, citeam asiduu, dar de fapt nu mă pricepeam foarte bine la nimic. Îmi petreceam zilele mai ales la Bibliothèque nationale, și nu în biroul neîncăpător din casa lui Auguste Comte de la capătul străzii Monsieur le Prince. Ceea ce se pare că i-a iritat pe mulți, pentru că se gândeau că nu lucrez cât ar trebui. La un moment dat, Luc Boltanski mi-a reproșat pe un ton răspicat că suntem „lucrători de birou” iar prezența este obligatorie. Iar în prima conversație, discuție mai lungă cu Bourdieu, mi-a spus că *Centre* nu tolerează turiști. De fapt, nici nu a fost un dialog, ci un monolog. M-a sfătuit pe un ton didactic să urmez exemplul dat de colegii de birou, care au cu siguranță mai multă experiență în acest sens. M-a șocat peste măsură, pentru că în rândul exemplelor demne de urmat a inclus și un coleg mai tânăr care în afara faptului că îl asista nu produsese nimic. De fapt a fost prima dată când am stat de vorbă.

H.M.: Ai fost singurul *intello-touriste* sau erau și alții?

K.V.: În afară de mine, nu era nici un alt *outsider* în interiorul centrului. Era o comunitate destul de închisă. De altfel, se prea poate că eticheta s-a conturat ca o manifestare a situației de fapt, și anume că oficial eram angajatul, subalternul lui Aron. Aveam un statut – *collaborateur technique au CNRS* –, o poziție care avea avantajele ei, de exemplu, în calitate de asistent tehnic primeam premii de cercetare mai substanțiale în comparație cu ce aveam să primesc după avansarea la statutul de cercetător independent.

H.M.: Cum era relația dintre Aron și Bourdieu?

K.V.: Foarte simplă și foarte complicată în același timp. În mod formal, era „institutul lui Aron” sprijinit de CNRS în calitate de finanțator și angajator. Bourdieu era secretarul institutului și era locțiitorul lui Aron, în timp ce, de fapt, în toți acei ani lucra ca lector [*maître assistant*] la Lille. La mijlocul anilor '60, Bourdieu nu era încă angajat la École des hautes études¹, cum avea să devină mai târziu când a fost ales în funcția de *directeur*

1. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS), școală superioară (*grande école*) în științele sociale.

d'études [profesor]. Bourdieu era coordonatorul activităților de cercetare, iar Aron se ocupa de asigurarea suportului financiar și la nevoie și de aplanarea reacțiilor adverse provocate de criticile lui Bourdieu și Passeron la adresa unor contemporani mai importanți. Însă Aron nu se amesteca de fel în cercetare.

H.M.: Așadar, Aron, de dreapta, era șeful lui Bourdieu, de stânga.

K.V.: Da, Aron a fost la conducere până la criza din mai 1968 și la ruptură.

H.M.: Anticomunismul era un numitor comun...

K.V.: Exact! Bourdieu spunea mereu că el nu fusese niciodată comunist, spre deosebire de colegii de generație de la *Ecole Normale*, dintre care cei mai mulți proveneau din cartierele cele mai înstărite ale Parisului. Totuși, a frecventat și el, evident, seminarele ținute de renumitul și excelentul filozof de partid, revizionistul Louis Althusser. Când a publicat, împreună cu Passeron, un studiu teoretic, critic la adresa lui Lévi-Strauss, Aron avea să-l asigure numaidecât pe Lévi-Strauss că nu este vorba de un atac, ci doar de o reflecție. În anii de început, Bourdieu sau, într-o mult mai mică măsură, Passeron erau cei care decideau ce și cum se va cerceta la institut. Totul se decidea în cercuri informale extrem de restrânse. Eu am participat la puține întruniri de acest gen. De exemplu, o cercetare despre studenții de la medicină la care am fost cooptat, coordonată de Passeron. Avea la bază o anchetă sociologică cu chestionare și interviuri, am scris un articol pornind de la rezultate. Din păcate, articolul a dispărut între timp. La vremea respectivă încă nu știam ceea ce știa fiecare doctorand din SUA, și anume că orice enunț public ori comentariu la o conferință se trece în CV ca participare la o dezbatere internațională. Din 1968 am fost preocupat în special de ediția Mauss pe care o îngrijeam, dar într-un plan secund am lucrat la o cercetare la HEC (*Ecole des Hautes Etudes Commerciales*), cea mai prestigioasă școală de manageri din Franța. Aici am realizat mai multe interviuri împreună cu un prieten al meu, care era un fel de „membru corespondent” al *Centre*. Rezultatele aveau să fie integrate în *Noblesse d'État* (1989), 15 sau chiar 20 de ani mai târziu. În esență, am participat doar sporadic la viața institutului, iar mai târziu am început – așa cum făceau tot mai mult și ceilalți – să lucrez la cercetările și materialele proprii.

H.M.: Cum era colectivul? Era Bourdieu dominant la modul absolut? Nu era nimeni care să-i pună la îndoială autoritatea sau să i se opună? Care era dinamica grupului înainte de '68? Cum se formau temele, domeniile de cercetare?

K.V.: Înainte de 1968 era și Passeron în grup, dar nu era prea activ. Bourdieu era fără îndoială pivotul, centrul intelectual al grupului. Ținea, mai mult sau mai puțin regulat, seminare pentru grupul de cercetători, dar asta s-ar putea să fi fost mai degrabă în anii '70. Însă eu nu participam la fiecare. Erau rare ocaziile în care cineva se angaja să prezinte în fața grupului un articol sau o temă oarecare. Înainte de '68 era și Grignon, deși el venise după mine. Scrisese o foarte bună teză de doctorat despre liceele tehnice (adică nu despre liceele clasice), considerate inferioare în ierarhia școlilor franceze, cum erau de altfel văzute în toată Europa. A fost un tip de școală creată pentru emanciparea claselor inferioare și formarea cadrelor medii pentru sistemul capitalist. Îmi amintesc reacția lui Bourdieu care a exclamat: „Voilà un petit objet et un grand sujet!” („Un obiect mic, dar o temă mare!”). Era de la sine înțeles că noi doream altceva decât ceilalți sociologi: să ne întoarcem la tradiția inspirată de Durkheim, adăugându-i puternice accente marxiste și weberiene. Am abordat socialul din perspectiva straturilor și claselor și ne-am îndreptat atenția spre mecanismele de producere a inegalităților. Bourdieu scrisese un articol foarte important – cel puțin așa credeam la vremea respectivă – despre funcțiile religiei, cu referințe weberiene consistente, deși nu la modul explicit. Era evident că trebuiau disprețuite,

desconsiderate toate celelalte inițiative contemporane – de exemplu, nu trebuia luată în serios sociologia culturii de masă în vogă în perioada respectivă, pentru că nu clarificase problemele legate de efectele stratificării sau ale altor structuri concrete. Deși nu se spunea nimic în sens depreciativ despre orientarea mai abstractă a structuralismului practicat de Lévi-Strauss, știam foarte bine că era indicat să avem rețineri și față de acesta.

H.M.: În *Știința științei și reflexivitatea* (2001), precum și în *Schiță pentru o auto-analiză* (2004), Bourdieu scrie că din anii '60 încercările sale s-au orientat spre crearea unei sociologii proprii care să se delimiteze deopotrivă de filozofie, „empirismul sălbatic”, și sociologia de tip american instituționalizată la *Sorbonne*. E vorba de o construcție ulterioară apărută la finele anilor '90 sau era un program perceptibil și la vremea respectivă?

K.V.: Da, era perceptibil. Aș adăuga că în acest sens ne-am delimitat și de grupul lui Touraine și de cel al lui Crozier. Îmi amintesc că odată, din pură curiozitate, am participat la un seminar al lui Crozier care-l avea drept invitat chiar pe Bourdieu. Bourdieu m-a întrebat mirat cu o privire plină de reproș, ce anume caut eu acolo. I-am răspuns că eram curios să văd ce anume se întâmplă la Departamentul de Științe Politice (Sciences Po), unde steaua lui Crozier se afla la zenit.

H.M.: Și el se bucura? Sau nu prea? De fapt, cât era de vanitos și de narcisist?

K.V.: Cred și eu, ca mulți alții, că era extrem de sensibil și avea înclinații spre narcisism. Cred că a fost cauza multor certuri răsunătoare, a blestemelor proferate și chiar a îndepărtării colegilor în cazurile în care credea, simțea că abordarea și perspectiva lui nu erau acceptate necondiționat. Un exemplu din anii 1980. Colega și prietena mea, un excelent cercetător franco-algerian a fost alungat de la institut în modul cel mai brutal posibil după ce făcuse greșeala de a critica volumul *Le déracinement*, o carte despre Algeria publicată de Bourdieu împreună cu Abdelmalek Sayad, colegul nostru berbero-algerian. Fanny [Ardant] susținea că nu se poate vorbi despre dezrădăcinarea victimelor dislocate forțat în timpul luptelor de eliberare. Ea considera că, deși bieții berberi erau frecvent împinși spre marginea orașelor în special din pricina nevoii autorităților franceze de a înăspri controlul asupra lor, relațiile proprii comunității rurale și structurile micro-sociologice au continuat să funcționeze sau să se impună într-o formă adaptată la noile circumstanțe. Se pare că Bourdieu s-a simțit îngrozitor de ofensat. Lucram în același birou cu Fanny. La un moment dat a intrat Grignon și a spus că persoanele cu astfel de comportament nu pot fi acceptate în *Centre*, așa că vă rugăm să plecați! O măsură pur stalinistă. Și când i-am spus, din păcate mai târziu, nu la momentul potrivit, mi-a replicat „de ce nu mi-ați spus atunci”? Dacă îi spuneam, nu era exclus să fiu și eu dat afară.

H.M.: Și ce s-a întâmplat cu Fanny?

K.V.: După câteva zile am însoțit-o la lift – oarecum ostentativ, să vadă toată lumea. După care a găsit fără nici o dificultate o altă instituție gazdă, la CNRS. Totuși, din câte știu eu, și-a elaborat ambele doctorate¹ sub îndrumarea, coordonarea lui Bourdieu și a continuat să lucreze la antropologia Algeriei, primul mare subiect al Maestrului. La susținerea doctoratului, Maestrul avea să-i recunoască public meritele spunând, printre altele, că Fanny era din toate punctele de vedere o adevărată „luptătoare”, într-atât încât i s-a opus chiar și lui...

1. Doctoratul „de Stat” a dispărut din științele socio-umane în urma reformei din 1984, fiind înlocuit cu „abilitarea” (*habilitation à diriger des recherches*, HDR).

H.M.: În lucrarea ta autobiografică [*Apprentissages*] spui că unii dintre acești colegi erau *normalieni* devotați, nu neapărat toți. Cine erau ei? Care e originea lor, de unde veneau?

K.V.: (Luc) Boltanski, (Claude) Grignon și (Monique de) Saint Martin nu, însă (Pierre) Bourdieu, (Robert) Castel, (Jean-Claude) Chamboredon, (Jean-Claude) Passeron au absolvit (Ecole) *Normale* și au obținut diplomă de profesor de filozofie (*agrégation*). Relațiile erau perceptibile și la nivelul formulilor de adresare, Maestrul nu se tutuia cu toți colegii. Din câte știu eu, doar cu cei cu care era obligat din pricina cutumelor de la *Normale*, așadar cu colegii de generație din vremea studenției, care frecventaseră instituția în aceeași perioadă cu el. Respecta cu strictete aceste reguli. Nici cei din grup nu se tutuia cu toții între ei. De exemplu, nu-i tutuia pe cei mai în vârstă sau femeile. Adresarea cu prenumele nu era obișnuită. De exemplu, aproape toți mi se adresau cu numele de familie, rareori cu Viktor. Era oarecum o ordine interioară dictată de Maestru în care presupun că toate detaliile aveau importanța lor într-un mod „supra-interpretat”... Îmi amintesc că odată, după un seminar, discutam despre un proiect de cercetare propus de Bourdieu, cred că despre proiectul legat de fotografie, iar eu am intervenit spunând că sunt detalii. Iar Bourdieu mi-a replicat răspicat „Karády, il n’y a pas de détails!” („Karády, nu există detalii!”).

H.M.: Să revenim puțin, pentru că nu înțeleg ce înseamnă mai exact „*normalien* devotat”?

K.V.: E sintagma și evaluarea mea. În accepțiunea mea, devotat însemna că activitatea trebuia să se desfășoare în spiritul lui Bourdieu pentru că el era autoritatea absolută. Iar *normalien* înseamnă că tot ceea ce se făcea trebuia să satisfacă cele mai exigente cerințe. Adaptarea la aceste standarde era dificilă pentru că eu eram un *outsider* atât cultural, cât și ca pregătire.

H.M.: De exemplu?

K.V.: De exemplu, nu aveam nici un fel de pregătire filozofică și nu aveam această deprindere de a scrie bine în mod spontan. Rescriam fiecare frază chiar și de două ori și trebuia să recitesc textul să nu fie prea rigid, convențional sau – *horribile dictu* – plin de greșeli gramaticale sau de exprimare. Era totuși o povară grea, iar Aron a fost probabil singurul care mi-a înțeles dificultățile, un motiv în plus pentru stima pe care oricum i-o purtam. Într-o zi, în care m-am plâns spunându-i cât de greu merge scrisul, mi-a spus cuvânt cu cuvânt: „Să nu credeți că eu nu cunosc angoasa paginii albe!” (*l'angoisse de la page blanche*). M-a șocat și m-a impresionat profund pentru că la treizeci și ceva de ani Aron era deja *doctor habilis*, publicase enorm de mult și se știa că scrie cu ușurință. Publica săptămânal câte un articol mai scurt sau mai lung despre actualitatea politică în cotidianul liberal conservator *Le Figaro*. Confesiunea lui echivala cu un gest de solidaritate aproape cutremurătoare.

H.M.: Cine și cum putea intra în această comunitate? Erau anumite condiții, o carieră mai specială, calitate, obligație sau habitus care să conteze?

K.V.: Cu toții erau talentați și scriau bine. Și de regulă participaseră la seminarul lui Bourdieu sau scriseseră ceva ce a intrat în atenția lui. Bourdieu avea o deschidere incredibilă spre originalitate, după cum ai putut să te convingi personal când te-ai prezentat la el fiind un străin venind, am putea spune, din stradă. A ținut un seminar la École normale în anii '70. De fapt, Bourdieu avea chiar de la început cel puțin la fel de mulți detractori și adversari ca și admiratori și persoane devotate. De aceea, sprijinul din partea lui nu era întotdeauna un avantaj. Revenind la întrebarea ta: cred că persoanele erau

selectate într-un mod eminentemente informal și foarte personal. Dintre toți cei care au fost cooptați și angajați de Aron, nimeni, în afară de mine, nu a intrat, nici înainte, nici mai târziu, în cercul mai restrâns format în jurul lui Bourdieu. Am fost acceptat în grupul Bourdieu în special datorită faptului că aveam în sarcină îngrijirea a trei volume Mauss, opere complete ce urmau să fie publicate în seria coordonată de Bourdieu. Un alt motiv ar fi că au văzut probabil ceva la mine. Nu știu de ce, pentru că nu publicasem nimic serios, cel mult mici recenzii în reviste de sociologie și istorie. Calitatea mea de refugiat politic din Europa de Est, dar chiar și cunoștințele de limbă ce mi-au fost atribuite, erau de natură să ridice anumite suspiciuni în mediul dat. E adevărat că aveam să mă confrunt doar o singură dată, mult mai târziu, cu observații xenofobe (venite din partea unui coleg mai tânăr). Recomandarea lui Aron era, cred, contraproductivă. Era văzut – pe bună dreptate – ca oia neagră a establishmentului intelectualilor de stânga dominați de comuniști. Însă, dacă nu și în cercul lui Bourdieu, cel puțin la CNRS am ajuns datorită suportului oferit de Aron. Deși CNRS era o firmă mare de stat, funcționarea ei se baza în principal pe organizarea autonomă a diferitelor sectoare profesionale, motiv pentru care majoritatea de stânga din științele sociale avea un cuvânt greu de spus la angajare.

H.M.: De unde venea carisma sau șarmul lui Bourdieu? Cum era la 35-40 de ani? Cum îl percepeți voi?

K.V.: Era considerat un geniu tânăr. Primele lui publicații despre Algeria și mai ales despre formarea elitelor (despre „reproducere”) au avut fiecare în parte ecouri serioase în presă. Dar îți dădeai seama numai decît că era unic dacă îl ascultai vorbind. Era erudit, adică știa tot, lucruri despre care eu nici nu auzisem. Vreau să spun că avea o imagine exhaustivă și clară despre întregul domeniu al sociologiei, despre tot ce era imediat relevant sau de importanță derivată, secundară, știa despre tot ce existase vreodată în sociologie. Dar toate acestea erau secundare. Important și esențial era, aș spune, că era în stare să formuleze o opinie serioasă, robustă, construită într-un mod original și elaborată în detalii despre orice. O personalitate debordant de creativă, spectaculoasă, cu mare capacitate de integrare. Mulți contemporani au recunoscut în el o forță creatoare unică, femei și bărbați deopotrivă, dar femeile bineînțeles l-au privit și cu alți ochi. Însă Bourdieu nu prea întâlnea femei. Se pare că la el acasă dominația masculină era desăvârșită. Îmi amintesc clar, de câte ori îl sunam cu vreo problemă și răspundea soția lui, Marie-Claire, iar eu încercam să fiu amabil „în buna tradiție central europeană” întrebând-o ce mai face, ce mai fac copiii etc., ea îmi răspundea invariabil cu „Je vous passe Pierre” („Vi-l dau pe Pierre”). Bourdieu era genial din multe puncte de vedere, iar genialitatea lui era manifestă, vizibilă. Stînd de vorbă cu el, interlocutorul avea senzația că tot ceea ce se discuta se întorcea întreit, lua turnuri repetate, erau digerate de mai multe ori, supra-interpretate, iar cînd interlocutorul avea impresia că în sfîrșit s-a ajuns la elaborarea unei relații, a unei teze, el revenea imediat cu precizări, amendamente, clarificări. Aveam un complex de politețe față de el. Se întîmpla frecvent să mergem la cafeneaua de la colț, de lângă *Maison des sciences de l'homme*, pentru a stabili, discuta anumite chestiuni, iar eu mă simțeam stingher gîndindu-mă că, deși aș fi vrut să achit eu nota de plată, nu aș putea să-l invit eu. Totodată, aveam impresia că nu se bucură deloc că e nevoit să mă invite el, deși e șeful meu.

H.M.: Să ne întoarcem la anul '68, la momentul în care grupul se delimitase de Aron!

K.V.: Păi, a fost o revoltă, *fronde* organizată în chip stalinist. Ipoteza mea de lucru e că a fost organizată de Bourdieu în cele mai mici detalii, însă fără a-și asuma în mod public acest rol.

H.M.: A fost mâna lui și în îndepărtarea lui Fanny Colonna?

K.V.: Evident, cu certitudine! Bourdieu hotăra discreționar cine să fie admis sau respins în aceste grupuri, însă din rațiuni strategice sarcina executivă a fost de fiecare dată delegată grupului lui Grignon. În data de 20 mai 1968, Aron a publicat în presă un apel în care afirma că francezii normali, cu bun-simț și intelectualii trebuie să facă ceva împotriva acestei nebulii. Am fost într-un tot de acord cu el. Și eu credeam că era o nebulie cum acești tineri au construit baricade și se jucau de-a revoluția. A fost o situație de natură futuristă pe care Aron a reușit s-o surprindă admirabil în sintagma *l'introuvable révolution* (revoluția absentă), titlul cărții pe care avea s-o publice în toamna aceluiași an. Pentru că revoluția urmărește anumite scopuri, cereri specifice, particulare ale unui strat social și are un proiect social, o viziune. Însă stindardul revoltei era „se interzice interzicerea” („il est interdit d'interdire!”) și alte prostii situaționiste comice de acest gen. Era de fapt o impostură intelectuală sub aparențele unei înalte gândiri filozofice. Pe de o parte, făcea parte din arsenalul de bancuri anticapitaliste, pe de altă parte, dintr-o reflecție filozofică mai profundă care încerca să demaște capitalismul modern consumerist. În această a doua ipostază, mișcarea avea elemente reale și importante – era domeniul predilect al analizelor lui Adorno și ale Școlii de la Frankfurt, însă ei abordaseră problema mult mai serios. Dar 1968 francez avea o doză substanțială de *persiflage*, iar ironia și structurile/morfologia satirei politice erau mult prea prezente în această atitudine. Și evident că un *métèque* („străin jegos”) se entuziasma când, la o gafă a unui ministru francez, mase mari de studenți scandau pe străzile Parisului „Suntem cu toții evrei germani” („Nous sommes tous des Juifs allemands”). Însă când au ridicat baricadele și au incendiat sute de mașini și au ocupat instituții și au umplut cu injurii care mai de care zidurile clădirilor *Sorbonne*, *École normale* și ale altor clădiri venerabile, mi s-a părut că asist la o isterie colectivă. Am fost de acord cu Aron când se întreba simplu, dar cu un parfum de noblețe: „Que devient la France?” („Ce se va întâmpla cu Franța?”). Și era o interogație profundă pentru că în mod evident nu se configurase nici o perspectivă: nu a fost o revoluție, ci un soi de test de forță, o încercare a puterii simbolice într-o inițiativă anti-sistem, care nu avea nici o finalitate concretă cu excepția unei reforme universitare de mult scadentă și îndelung solicitată. O revoltă a adolescenților trecuți de vârsta adolescenței împotriva autorității părinților și a establishmentului social, ceea ce s-a dovedit a fi o idee generoasă, o sursă bogată de slogane anarhiste cu vână literară ieșită din comun, doar că „interzicerea interdicției” nu face parte din nici un proiect social real.

H.M.: Și cum s-a raportat Bourdieu, acest mediu, la toate acestea și cum a fost de fapt detronat Aron în tot acest sistem de relații?

K.V.: Cred că Bourdieu își dăduse seama că era o ocazie bună pentru el ca o persoană afiliată stângii activiste pe piața universitară, dar fără a fi comunistă, să iasă din relația compromițătoare cu Aron. Dar, spre deosebire de Touraine sau Foucault, el nu era prezent la baricade. (Foucault mi s-a părut întotdeauna puțin cam somnambul, stătea frecvent într-un spațiu construit în formă de semicerc, rezervat, situat vizavi de sala mare de lectură.) Situația îi oferise prilejul de a se elibera, de a deveni independent și de a înființa un institut propriu. Cu atât mai mult cu cât Bourdieu se bucura de recunoaștere și prestigiu și avea și anvergura necesară care îi permitea să solicite în mod justificat un institut separat, autonom, cu șanse reale ca CNRS să accepte solicitarea. Bani nu contau, pentru că, în afară de salariul modest al angajaților, dotarea institutelor de stat era minimală. (Cât timp a condus *Centre* nici măcar nu se țineau ședințe pentru luarea unor hotărâri

financiare pentru că – Bourdieu *dixit* – nu merita să pierzi timpul cu un buget atât de insignifiant.)

H.M.: Și atunci, din ce anume se finanțau cercetările? De unde fonduri pentru interviuri? Bani pentru prelucrarea datelor? Pentru munca de teren?

K.V.: Toate astea aveau costuri minime. Mai erau și bugetele speciale, respectiv aveam comenzi, solicitări particulare. De exemplu, volumul despre fotografie *Un art moyen* (1965) a fost comandat de fabrica Kodak. Știu pentru că am fost la lansarea de carte unde a fost prezentă și conducerea fabricii, a fost un eveniment elegant, cu mâncare bună etc. Dar erau fonduri sporadice, ocazionale. Bineînțeles, mai târziu Bourdieu avea să dispună de bugete mai mari. Asta, pe de o parte. Pe de altă parte, pe plan emoțional, sentimental era de stânga, iar când a izbucnit revolta din '68 – Durkheim ar fi numit-o probabil un fel de „effervescence collective” –, Bourdieu a sugerat să ne asumăm un rol semnificativ în procesul de transmitere a cunoașterii. Nu era vorba să mergem pe baricade, însă, în calitate de critic recunoscut al întregului sistem de învățământ, poziția lui a fost de simpatie față de studenți și acordarea unui sprijin prin transmiterea unor materiale necesare pentru iminenta, inevitabila reformă universitară. Până la urmă, în iunie, au redactat petiția împotriva lui Aron, la care eu am spus că nici vorbă să semnez un asemenea document. Însă ei au recurs la un șiretlic stalinist de genul: tovarăși, să trecem la vot! Și s-a votat. În mod oficial se spunea că președintele institutului folosește prestigiul și dotarea institutului pentru a se manifesta împotriva mișcării studenților. A fost o mișcare inteligentă a lui Bourdieu, a împușcat mai mulți iepuri dintr-un foc, dând dovadă de un excelent fler tactic.

H.M.: Și ai fost singurul care a rămas lângă Aron. Cum au reacționat?

K.V.: Nu au avut nici o reacție publică, cu excepția condamnării tacite, din priviri, la cafeneaua din vecinătatea sediului nostru, unde a avut loc întregul episod. În iulie am fost numit cercetător independent la CNRS.

H.M.: Datorită cui sau cărui fapt?

K.V.: Datorită amândurora. Cred, mai ales mulțumită lui Aron, pentru că el ocupa la vremea aceea o poziție de putere.

H.M.: Iar Aron nu te-a ademenit să-l însoțești?

K.V.: Nu, absolut nimeni nu a încercat să mă ademenească nicăieri. Au decis peste capul meu să rămân în grupul lui Bourdieu.

H.M.: Dar ai fi putut să mergi și la Aron în noua echipă de cercetare?

K.V.: Da, însă nici nu s-a pus problema. Am rămas în grupul lui Bourdieu fără să fi fost înștiințat în prealabil. Aron se mutase într-un alt birou, iar eu am continuat să merg la seminarele sale o vreme, după care, când a trebuit să am grijă de copii, am încetat să mai merg. Am avut un incident neplăcut, deloc grav, când la mijlocul unui seminar a trebuit să plec după fiul meu la grădiniță. Ulterior, Aron mi-a spus să nu trântesc ușa când plec, pentru că se pare că am trântit-o anterior. Așadar, am încetat să frecventez seminarul. Unul din motivele evidente – sper, doar unul din motive – pentru care am rămas în grupul Bourdieu a fost că publicasem doar primul dintre cele trei volume Mauss pe care le aveam planificate¹.

H.M.: Și celălalt motiv?

1. Marcel Mauss (1968-1969), *Œuvres*, vol. I-III, édition préparée par Victor Karády, Editions de Miiuit, coll. Le sens commun, Paris.

K.V.: Sper că a zărit în mine ceva potențial. Mărturisesc că mi-a părut foarte rău de Aron fiindcă îl simpatizam mult, l-am simțit aproape emoțional și din alte puncte de vedere. Dialogurile cu el erau experiențe unice. Pe de altă parte, nu eram deloc interesat de temele pe care le aborda. Odată stăteam de vorbă după o întrunire și, total neinspirat, am spus că de fapt nu avem nevoie de altceva decât de studii aprofundate despre anumite detalii ale unei teme după care poate urma marea sinteză. Răspunsul lui Aron, cu o urmă fină de ironie, a fost că în aceste condiții i-aș interzice să lucreze. („Vous voulez m’interdire de travailler?”) În orice caz, era evident că mă interesa mai mult ceea ce făcea Bourdieu. Înainte de finalizarea ediției Mauss și începerea muncii la ediția Durkheim, la cererea expresă a lui Bourdieu, am alcătuit și un mic volum *Halbwachs*. În plus, am început o muncă gigantică, care până la urmă nu s-a finalizat pentru că nu am obținut suportul necesar pentru prelucrarea bazei de date. Am inițiat o anchetă exhaustivă despre elita umanistă din Franța, anchetă ce urma să se desfășoare pe baza unor criterii biografice unitare. Nu demult am auzit că altcineva dorește să facă ceva similar despre doctorii în filozofie, de la Napoleon până la cel de-al Doilea Război Mondial. Mi-a scris, eu i-am răspuns că am adunat materialul demult.

H.M.: Și unde e?

K.V.: Zace neprelucrat în beciul Arhivei Naționale din Franța. Deci, se pare că Bourdieu a văzut totuși ceva la mine. Era extrem de calculat, iar dacă investea în cineva, atunci investea peste măsură. De colegi nu vorbea decât în superlative, așa îi sprijini chiar dacă – mi s-a întâmplat și mie – nu era cazul. Și-a extins narcisismul și asupra celor apropiați.

H.M.: Ce crezi că a văzut la tine?

K.V.: Știa că citesc în engleză și germană, fapt care cred că a atras invidia celorlalți, pentru că nimeni din grup nu vorbea, citea în mod activ în nici o limbă străină. Mai târziu au învățat cu toții să citească în engleză, chiar și Bourdieu, dar el era genial și a reușit să-și depășească limitele și în această privință. Ceilalți nu prea au reușit. Am încercat să invit mai mulți colegi la evenimentele organizate de mine la CEU, dar fără prea mult succes. La nevoie, Bourdieu putea să țină o prelegere și în limba engleză și reușea să fie interesant și percutant chiar și așa, dispunând de cunoștințe limitate de limbă. Deși se simțea cu adevărat în siguranță doar când vorbea franceză. Făcea tot posibilul să vorbească în limba franceză și cu partenerii străini. Îmi amintesc, la un moment dat m-a rugat să-l însoțesc la o cină cu Eric Hobsbawm...

H.M.: Cine a decis, Bourdieu sau Aron să coordonezi tu ediția Mauss?

K.V.: Cred că amândoi.

H.M.: Straniu. Să încredințeze un părinte fondator un clasic francez imens unui „neica nimeni” est-european. Oare de ce?

K.V.: Nu am un răspuns nici eu. Poate că s-au înțeles că eu aș fi potrivit pentru sarcina asta pentru că și adepții lui Durkheim erau mai preocupați de literatura de specialitate în limba germană și engleză decât de cea în limba franceză. Un fapt pe care l-am arătat cu date statistice în repetate rânduri. Erau mai puțin interesați de francezii contemporani și mai mult de anglo-saxoni și germani. În *Année sociologique* se recenzau de două ori mai multe lucrări scrise de autori englezi sau germani decât de francezi. Francezii reprezentau cam 25-30%, englezii 30-35%, iar germanii mai mult, atât în timpul vieții lui Durkheim cât și după trecerea lui. E limpede că, după perioada inițială comtliană, sociologia franceză incipientă se orientase cu precădere spre aria lingvistică germană. Influența germană era puternică și în filozofia și psihologia sfârșitului de secol. Dar sunt

multe lucruri stranii aici. De exemplu, Max Weber nu este publicat în *Année*, însă soția lui, Marianne, da. Deși știau de Weber, Mauss îl vizitase la Heidelberg, și chiar văzuse la el seria *Année* pe rafturile bibliotecii. Pe de o parte, se urmăreau cu atenție unii pe ceilalți, pe de altă parte, au existat lacune, goluri din acestea ciudate. Dar asta-i o altă temă... În privința ediției Mauss, probabil că Bourdieu nu dorea ca vreun discipol mai notoriu să se ocupe de proiect, pentru că ar fi putut utiliza întregul proiect pentru auto-poleire fără a investi necesara muncă grea, timp de mai mulți ani, însă de la mine, un neofit, se putea aștepta la un asemenea angajament. Levi-Strauss publicase deja cele mai importante studii de antropologie ale lui Mauss de interes pentru el, la care scrisese și un amplu studiu introductiv. Ceea ce știu cu certitudine este că, în anii 60, în afară de mine, nici unul din colegii de la *Centre* nu era interesat de teme de istorie universală (cu excepția lui Aron, bineînțeles).

H.M.: Care era reacția, părerea lui Bourdieu la munca pe care o făceai? „Scrii tot mai slab” fusese o observație singulară?

K.V.: A fost o glumă bazată pe o realitate obiectivă, după cum în general bancurile se referă la realitatea imediată, perceptibilă. Ceea ce oricum nu schimbasese deloc situația mea, colegii mei nu mă făceau să mă simt un *outsider*. Însă eu trăiam cu acest sentiment din cauza universului tematic diferit pe care-l abordasem. Am început destul de devreme, privind înapoi chiar sunt surprins cât de devreme, deja din 1972, să mă ocup de teme maghiare, cum ar veni, să adun date, serii de timp și să le prelucrez ocazional.

H.M.: Cum era Bourdieu în calitate de redactor/editor al *Actes de la recherche en sciences sociales*? Cine avea un cuvânt de spus în redactarea materialelor și cât de deschis era el față de temele care nu se pliau neapărat pe paradigma Bourdieu? Cum privea el revista *Actes*?

K.V.: A avut un rol de locomotivă, evident. Însă mărturisesc că revista arată și obiectivarea perfectă a statutului meu de *outsider*. În '75 am aflat de existența revistei în momentul în care am văzut primul număr tipărit. Boltanski, Chamboredon și Grignon, trei-patru oameni au lucrat la el fără ca eu să fi știut ceva. La început revista se dorea sfidătoare, provocatoare, avea ceva din formatul revistelor de umor, formatul, dimensiunea caracterelor, literele mari, mici, imaginile. *Actes* avea deja un an sau doi când l-am întrebat pe Boltanski dacă nu i-ar interesa publicarea unor scrisori inedite ale lui Durkheim. Mi-a răspuns că nu, nu e loc în revistă pentru materiale clasice de genul propus. Revista era oarecum de avangardă, avea un aer de frondă, motiv pentru care nu erau interesați de nimic ce semăna, sub orice aspect, cu clasică istorie a sociologiei. Dar aveam și o problemă obiectivă: am fost un cercetător care s-a maturizat târziu și îmi era teamă să public fiind pe deplin conștient de lacunele din pregătirea mea. Și pentru un timp îndelungat aveam doar puține materiale pregătite pentru tipar. În mod paradoxal, am publicat primul articol în *Actes* în '78, dacă bine-mi aduc aminte, când a venit Pista Kemény la Paris. Am încercat să-l ajut în mai multe feluri – chiar și material – și în Ungaria, dar și la Paris (printre altele, și cu transportul surselor de acasă prin intermediul ambasadei franceze). Am reușit să-i asigur un statut de colaborator extern în grupul Bourdieu și un loc în propriul meu birou. Din păcate, decizia avea să se dovedească greșită ulterior, pentru că Pista nu a reușit să răspundă cu demnitate la toate acestea. În orice caz, primele două articole pentru *Actes* le-am scris împreună. Ambele aveau tematică evreiască, au abordat fenomenul *numerus clausus*, antecedentele și consecințele sale imediate după război.

H.M.: Cum așa? Cum ai devenit din anii 1980 încoace autorul cu cele mai multe texte publicate în *Actes*?

K.V.: Retrospectiv, cred că nevoia de textele mele s-a acutizat brusc în '82/'83, când deja pleaseră toți din nucleul dur al grupului. Boltanski plecase și Grignon, Chamboredon plecase încă din '78 – evident că aflasem doar ulterior despre toate mișcările respective. De fapt, de Boltanski știam, pentru că formal l-am însoțit în noul grup pe care-l crease prin 1980, dar după un timp Bourdieu mi-a spus că decizia mai rațională ar fi să mă întorc la *Centre*. Pentru mine nu a reprezentat o ruptură, însă separarea instituțională era privită de Boltanski și grupul lui ca o ruptură radicală de paradigma consacrată de Bourdieu. Însă eu nu sesizasem nimic de acest gen pentru că nu cultivasem relații și obligații intelectuale atât de intime și de marcante cu și față de Bourdieu. Pur și simplu aveam alte preocupări și mă îndreptasem tot mai mult spre teme maghiare.

H.M.: Care era rolul lui Bourdieu în calitate de redactor-șef, în situația în care doreai să publici ceva în *Actes*?

K.V.: Practic nu eu eram cel care voia să-și publice un text. Tema numărului următor era întotdeauna anunțată de Bourdieu la seminar sau ședință. El ne spunea despre ce vom scrie în următorul număr: familie, sexualitate, fotbal, inegalitățile sociale sau sărăcie, *whatever*. Până la mijlocul anilor '80, adunasem o cantitate imensă de materiale nepublicate, așa că practic puteam scrie despre orice. Pentru că am avut dintotdeauna o strategie de cercetare foarte neproductivă. Adunam tot ce găseam mai interesant – materiale, surse –, doar așa ca să le am. Și le îndosariam, cu gândul să le prelucrez când voi avea timp. Și păstrez în continuare multe dosare pentru eventuala prelucrare în viitor.

Poate e momentul să spun câte ceva despre redactarea revistei *Actes*. Nu avea consiliu de redacție numit expres, cel puțin pentru o perioadă îndelungată, până când i s-a reproșat Maestrului lipsa colegiului editorial. Atunci a apărut pe interiorul copertei o listă cu redactori întocmită la repezeală, o listă cu cele mai cunoscute nume din științele sociale la nivel internațional. Numerele erau pregătite frecvent de redactori ad hoc – cum s-a întâmplat și la numărul despre antisemitism redactat de mine. Temele principale erau stabilite în avans (poate chiar cu un an mai devreme), pentru că fiecare număr avea în vedere o temă specifică. Seminarele sau întâlnirile convocate sporadic de Bourdieu ofereau cadrul în care se stabileau aceste teme. Doritorii trimiteau materiale până la termenul-limită fixat. Materialele erau foarte diferite: studii, note, documente istorice sau altceva fără constrângeri privind numărul de pagini sau structura textului. Nu se impunea nici atașarea unei bibliografii sau prezentarea antecedentelor cercetării, elemente obligatorii la articolele publicate în alte reviste. De fapt toate acestea erau „acte de cercetare”, cu cât mai originale, cu atât mai bine. În același număr își găseau locul texte aparținând de genuri diferite, cum sunt analiza cantitativă de profunzime, reflecțiile pur teoretice, studiile de caz etnologic, eseul istoric, raportul sau jurnalul sociografic etc. Pentru că *Actes* – deși sub altă formă, dar în aceeași măsură ca *Année sociologique* a lui Durkheim – nu cunoștea nici un fel de limită profesională. Din câte știu, Bourdieu era cel care decidea în cazul fiecărui text în parte.

H.M.: Cât de mult se amesteca în conținutul, structura textelor?

K.V.: Deloc. Niciodată nu s-a întâmplat așa ceva!

H.M.: Nu a recomandat niciodată rescrierea unui pasaj sau elaborarea mai detaliată a altora? Nu îți aduci aminte de ocazii în care să fi retrimis un articol sau să fi recomandat rescrierea lor?

K.V.: Nu, nu am cunoștință de asemenea cazuri. Nu știu cum a fost cu ceilalți. Dar știu că a acceptat toate articolele trimise de mine. S-a întâmplat de mai multe ori să mă

invite să îngrijesc eu un număr. De exemplu, numărul despre Durkheim. Numărul despre antisemitism l-am propus eu. În 1983, am scris împreună cu Andris Kovács și cu alți colegi cartea galbenă, primul material mai consistent despre situația evreilor după '45. Știam că sunt multe lucruri interesante acolo ce pot fi elaborate, detaliate, nuanțate.

H.M.: Bourdieu le citea? Reacționa la aceste materiale?

K.V.: Nu știu sigur, dar cred că citea fiecare număr. Am eu o ipoteză de lucru despre această problemă. După ce miezul stabil al grupului a plecat au venit tinerii: Patrick Champagne, Rémi Lenoir, Gisèle Sapiro sau colaboratorii externi Christophe Charle și Louis Pinto (acesta din urmă a publicat prima analiză importantă a operei lui Bourdieu, recunoscută ca atare și de Maestru). De fapt, Gisèle venise târziu de tot, prin 2000, spre finalul vieții lui Bourdieu. Iar plecarea fondatorilor a creat un gol. E ipoteza pesimistă. Ipoteza optimistă e că aveam articole geniale care puteau fi publicate cuvânt cu cuvânt (după o corectură lingvistică temeinică). Ceea ce este important și pot să afirm cu tărie este că Bourdieu nu s-a amestecat niciodată în conținutul studiilor. Ceea ce avea și dezavantaje, aspecte negative. Nu prea aveam reacții din partea lui. Cred că articolul despre evreii în comunism a fost singurul la care mi-a spus că e foarte interesant sau ceva similar, dar nu primeam reacții de substanță din interiorul grupului, în afară de rare manifestări de politețe. Din exterior parcă aveam mai multe reacții. Îmi amintesc că am avut la *Science Po* un seminar despre studiul despre comunism, unde am avut și critici invitați.

H.M.: De ce au plecat membrii mai vechi ai grupului? De ce au plecat Boltanski, Grignon, Chamboredon și Passeron?

K.V.: O întrebare esențială, dar trebuie să spun din nou că nu știu. Situația lui Boltanski este probabil cea mai transparentă. Și-a redactat teza de abilitare, o lucrare extrem de interesantă, o teză oarecum clasică despre noua clasă managerială (*Les Cadres*, 1982). Probabil că Bourdieu și-a dat seama că teza nu era dezvoltată într-o direcție agreată și într-o discuție necesară Boltanski a lăsat să se înțeleagă că urmează un curent intelectual diferit. După un an sau doi a publicat *Les économies de la grandeur* (1991), carte pe care n-am reușit s-o citesc. Pur și simplu nu prezenta nici un fel de interes pentru mine. Volumul era și a rămas expresia clară a despărțirii de școala lui Bourdieu. Un coleg din Germania a susținut o prelegere în centrul lui Boltanski. Și când s-a referit la Bourdieu l-au oprit spunându-i că Bourdieu este deja *dépassé*, adică depășit. Avem de-a face aici cu o ruptură pe plan intelectual. Și au fost și altele, toate radicale. Probabil că poziția mea marginală m-a ferit de eventualitatea unor divergențe cu Bourdieu.

(...)

H.M.: Și cum a evoluat viața comunitară a grupului din anii '60 până în 2000?

K.V.: A dispărut treptat. În anii '90 nu mai era nici urmă de așa ceva. Una dintre cauze a fost că Bourdieu se mutase din biroul de la École într-un birou nou la Collège de France în centrul Cartierului Latin. Nu venea decât rar la MSH (*Maison des Sciences de l'Homme*), aflat pe bulevardul Raspail, și stătea preț de câteva ore. Aveam ședințe de grup o dată sau de două ori pe an, dar în mod formal, nu mai era el liderul grupului pentru că CNRS a preluat modelul anglo-saxon privind alegerea și rotația persoanelor în funcțiile de conducere ale institutelor de cercetare.

H.M.: Din 1970 ai fost timp de un deceniu unul dintre cei mai activi redactori ai *Revue française de sociologie*. Cum se vedea școala lui Bourdieu din această postură?

K.V.: Redacția de la *Revue* era formată din două tabere. Pe de o parte eram Chamboredon și cu mine, iar de cealaltă parte erau alți patru redactori/editori, apropiați de fondatorul revistei, Jean Stoetzel, care era de fapt și redactorul-șef din umbră, cum ar veni. Mai era

și Philippe Besnard care era cumva între cele două tabere, într-o poziție intermediară. Stoetzel participa rareori la ședințele periodice pe care le organizam mai ales pentru a vorbi despre studiile primite la redacție, și din fericire nici atunci nu stătea prea mult și, chiar mai important, nu se amesteca în deciziile noastre. Însă, lăsându-se în voia unui impuls irezistibil, găsea întotdeauna ocazia să apostrofeze, să șicaneze grupul Bourdieu. Din fericire, dispunând de ironia rezervată doar celor inițiați, Chamboredon găsea de fiecare dată răspunsul adecvat fără să pună în pericol munca acestui consiliu redacțional eterogen în privința afiliierilor și a diverselor atitudini.

H.M.: Așadar, doi din șase aparțineau mai mult sau mai puțin de cercul lui Bourdieu.

K.V.: Da. Și evident nici nu se pune problema să nu publicăm textele lui Bourdieu. Cât timp nu a existat *Actes*, Bourdieu era printre autorii publicați în revistă.

H.M.: Dar după aceea nu. Și ce se spunea despre Bourdieu?

K.V.: Păi, se spunea că nu face altceva decât să spună locuri comune, că de ce trebuie un termen pentru *habitus* când poate fi exprimat mai simplu. Nu înțelegeau deloc potențialul și implicațiile epistemologice ale acestor noțiuni. Noțiunile de legitimitate și legitimitare culturală sunt absolut esențiale azi. Pur și simplu, este imposibil să reflectezi asupra culturii fără recurs la aceste noțiuni. Sunt noțiuni importante, iar adversarii lui Bourdieu nu conștientizau semnificația lor. Nu prea reușeam să-mi dau seama când era vorba de invidie viscerală, efectul pervers al succesului sau de reale divergențe intelectuale. Fapt este că tabăra adversarilor era puternică. De exemplu, Boudon reprezentase un alt pol sub marea umbrelă a individualismului metodologic, o perspectivă care repudia orice tip de determinare socială. În ceea ce mă privește, de câte ori încercam să citesc Boudon găseam că e plin de banalități simpliste. Boudon a scris o carte despre evenimentele din '68, o aiureală jurnalistică, un șir de generalizări subțiri, nimic concret, dar nimic! Săracul Besnard, într-un interviu dat cu puțin înainte de deces – se știa că era grav bolnav – spunea despre textele lui Bourdieu că sunt locuri comune expuse într-un limbaj filozofic ... Apoi, în anii '80, după mai mult de un deceniu, m-am plictisit de munca de editor la *Revue*. Îmi lua prea mult timp lectura studiilor primite, critica, îngrijirea lor și nu eram deloc interesat de exercițiul de putere aferent postului. Și intenționeam să mă ocup mai mult de cercetările mele. În acest sens cred că sunt un cercetător pur, în sensul în care eram preocupat de cercetare și de nimic altceva.

Cert este că odată cu creșterea accelerată a influenței lui Bourdieu în rândul sociologilor francezi a crescut direct proporțională și adversitatea față de el. Unul dintre colegii mei mai tineri se prezentase la concurs pentru un post la o universitate din provincie, unde a fost luat în derâdere când s-a aflat că vine de la Bourdieu. Vreau să spun că în unele locuri Bourdieu nu era deloc acceptat și respingerea lui era manifestă. Eu mi-am zis întotdeauna că de fapt nu-l înțelegeau, textele lui se citesc greu, și mai degrabă renunțau spunând că nu sunt interesante sau bune. E adevărat că Bourdieu nu încetase nici o clipă să provoace cu bună-știință, dar se sustrăgea invariabil de la orice dezbateri. Mohammed Cherkaoui (din grupul lui Boudon) a publicat o notă, un comentariu la un articol apărut în *Actes*, în care a criticat numite erori factice dintr-un articol bazat pe o metodologie cantitativ-matematică, dacă bine îmi aduc aminte. A fost singurul caz în care Bourdieu a pus problema în ședință, ce să facem în asemenea cazuri. Eu, cu logica mea de central-european, am spus că nici nu se pune problema, dacă cineva a formulat o critică pertinentă, de substanță, trebuie în mod evident să răspundem în mod adecvat! Ceilalți au dat din cap afirmativ, dar n-au scos un cuvânt. Evident că nu au răspuns în nici un fel criticii formulate. O altă situație anecdotică de care îmi aduc foarte bine aminte: la un moment dat discutam

despre un articol cu mai mulți autori, avându-l pe Boltanski autor principal. Eu puseseam degetul pe un tabel arătând că e completat greșit (*assez mal foutu*), procentele fuseseră calculate incorect. Boltanski pur și simplu nu mi-a întors salutul timp de mai multe săptămâni, iar când ne intersectam pe coridor – biroul lui era la două uși distanță de al meu – își întorcea ostentativ capul. Cu altă ocazie, o revistă austriacă de specialitate m-a invitat să scriu un articol într-un număr dedicat învățământului. Am trimis articolul, iar mai târziu, cu ocazia unei vizite la Viena, m-am întâlnit cu unul din redactorii revistei care mi-a spus că l-au invitat și pe Bourdieu să trimită un text. A trimis și au găsit două erori factuale în textul lui. În consecință, l-au anunțat că, așa și pe dincolo, Monsieur Bourdieu, v-am fi foarte recunoscători dacă ați reveni asupra aspectelor problematice. În loc să răspundă solicitării, Bourdieu și-a retras articolul. El nu se angaja în dezbateri, respingea orice critică.

(...)

Nu se angajase în dezbateri nici cu Boudon. Din câte știu eu, s-a rezumat la a sugera într-o notă de subsol că ar face mai bine să meargă la cinematograful în loc să se ocupe de sociologie. O întâmplare personală legată de subiect: în anii 1970 am ținut în cadrul seminarului lui Bourdieu de la *Ecole Normale* o prelegere despre școala lui Durkheim. Printre altele, am spus că membrii școlii blufau frecvent, nu reacționau la critici și aveau pretenția că sunt atotștiutori, îi discreditau și disprețuiau pe toți ceilalți apriori, înainte de a începe cercetarea oricărei teme. Christophe Charle, un tânăr istoric receptiv la referințe tacite și aluzii mi-a șoptit după prelegere că spusele mele au avut ecouri serioase pentru că au permis recodarea și atribuirea celor spuse grupului lui Bourdieu. O altă amintire relevantă în acest context vine de la începuturile anilor '70. Lucram la un proiect comun cu colegul Bernard Lécuyer preocupat de istorie socială, proiect care a beneficiat de anumite dotări ale CNRS. El ar fi relatat despre antecedentele sociologiei empirice din secolul al 19-lea, iar eu despre activismul școlii lui Durkheim. (Raportul meu a fost finalizat.) Lécuyer făcea parte din grupul lui Boudon, iar perioada pe care o studia era prima jumătate a secolului al 19-lea. E perioada de lansare a marelui capital francez, iar Academia de Medicină a însărcinat anumiți experți – de exemplu, René Villermé – să studieze, prin anchete reale, structura demografică și condițiile de viață ale proletariatului. Eram cu Lécuyer la mine în birou când a intrat Bourdieu, dar, văzându-l pe Lécuyer, a dat înapoi și mi-a spus că putem vorbi mai târziu. Iar când am vorbit mi-a reproșat colaborarea cu persoane din școala lui Boudon. Era rigid din acest punct de vedere. Iar această rigiditate se manifesta și în sens negativ, și în sens pozitiv. De exemplu, la un moment dat mi-a spus că un coleg din Canada, Marcel Fournier, intenționează să scrie o biografie Mauss, dar el i-a spus pe loc că e tema mea, el să se ocupe de altceva. Eu am protestat, evident, că nici vorbă de așa ceva, de ce să nu scrie și el, nu există nimic de genul asta-i tema mea, a ta sau a altcuiva. Însă Bourdieu era de părere că temele sunt distribuite clar, iar ceilalți nu aveau de ce să-și bage nasul în temele abordate de membrii echipei sale. Din fericire, Fournier nu gândea la fel și a publicat un volum solid despre traiectoria de viață a părintelui fondator al etnologiei franceze. (Mai târziu avea să publice și o biografie a lui Durkheim și un volum cu scrierile politice disparate ale lui Mauss). Adică pentru Bourdieu lumea se împărțea în prieteni și inamici, o lume în care prietenia era sfântă, cum era de fapt pe alocuri și tema abordată. Atitudinea lui Bourdieu poate fi catalogată drept paranoică, însă cred că manifestări paranoide de acest gen erau frecvente în toate sectoarele câmpului sociologiei franceze din epocă.

H.M.: În ce măsură poziția socială inferioară a lui a fost o sursă/un obiect de reflecție pentru el?

K.V.: Ne spunea uneori că el nu este domnișor și se simte străin de lumea asta. În special în contexte depreciative, când era vorba de Alain Touraine sau Michel Crozier și ceilalți. Era voit solidar cu săracii și promova o perspectivă de stânga bazată pe propria experiență trăită, pe care o împărtășeam doar parțial. Aproape deloc din punct de vedere politic. Evident că eram și sunt și eu solidar cu săracii și ne-am manifestat în mod constant această solidaritate față de prietenii aflați la ananghie sau față de cunoștințele africane sau de etnie romă ale soției mele Veronika. Însă nu am considerat nici o clipă că ar fi cea mai importantă temă de sociologie – cum susțineau la noi Rudi Andorka sau Pista Kemény. Când lucra la *Misère du monde* (1993), Bourdieu mi-a propus să contribui la volum dacă am ceva material. Eu nu aveam așa ceva, în special pentru că nu mă atrăgea toată tema asta. Am considerat că tema luase deja proporții exagerate, era supra-analizată. Firește că se poate spune că sărăcia și mizeria fac parte din realitatea socială, însă eu cred că *Misère du monde* nu este o analiză sociologică temeinică și profundă în ciuda unor studii de caz cu adevărat excepționale.

H.M.: Și totuși, dintre toate cărțile lui, aceasta s-a bucurat de cel mai mare succes...

K.V.: Evident, mizeria și în general experiența traumei sunt interesante pentru multă lume, nu doar pentru sociologi. Este de fapt o temă eternă cel puțin din secolul al 19-lea, din momentul în care răspândirea urbanizării a redus tot mult distanța fizică dintre masele mari de nevoiași și straturile mai avute. Câteodată până la zero. De exemplu, eu stăteam într-o cameră la mansardă cu un singur robinet pe coridor într-o clădire în care erau apartamente de lux la care membrii marii burghezii ajungeau trecând prin coridoare acoperite cu carpete scumpe. Cu toate acestea, cred că această lucrare a lui Bourdieu reprezintă de fapt o trădare a propriei credințe, o exploatare a sărăciei și mizeriei. Însă, din perspectiva lui, probabil că era un fel de întoarcere la începuturi, la origine. Așadar, recunosc că experiența putea fi profundă. Simpatiza cu proletarii, ceea ce însemna că disprețuia tot ce ținea de establishmentul politic. Cred că și despărțirea de Aron se datora, în parte – e doar o părere pe care nu o pot documenta concret –, faptului că Bourdieu se delimita, se distanța de anumite persoane, îi erau străine persoanele bine integrate în sistem. Iar Aron era prototipul evreimii integrate din Franța. Chiar și eu am asistat la câteva dintre convorbirile purtate la telefon de Aron cu diferiți miniștri. Aron se bucura când era solicitat de minister pentru consultări, pentru că el respecta oficialitățile și prețuia recunoașterea formală, oficială. A acceptat cu bucurie și calitatea de membru al Academiei. Bourdieu era reticent la toate astea. Probabil că a făcut o singură excepție cu acceptarea medaliei de aur oferite de CNRS.

H.M.: Cum se raporta la cercetările tale despre evreime?

K.V.: La un moment dat chiar am vorbit despre tema mea și Bourdieu părea încântat și entuziast. Adevărul crunt e că nu prea discutam despre ce anume făceam eu de fapt. Poate nu mă crezi, dar una din marile experiențe intelectuale din viața mea a apărut în momentul în care am descoperit volumul impresionant de surse maghiare pentru temele de care am început să mă ocup în Franța: inegalitățile educaționale, sociologia diferențelor și conflictelor sub-culturale, straturile istorice ale identității evreiești. În Franța există puține surse pentru aceste teme, deși ar fi interesant de văzut, de exemplu, rolul evreilor și protestanților în viața intelectuală a țării. Intuitiv putem presupune că ambele grupuri sunt suprareprezentate (evreii într-o măsură spectaculoasă). Este probabil același *pattern* ca în Ungaria, deși scara e mult diferită. Din 1871, ultima dată când s-a înregistrat afilierea religioasă la recensământ, nu există de fapt date robuste pentru asemenea cercetări, cu excepția datelor adunate sub regimul Vichy. Am încercat să lucrez

pe baza numelor, însă mi-am dat seama că germanii și evreii au prea multe nume în comun. În 1972, când am intrat prima dată în biblioteca KSH (*Institutul Maghiar de Statistică*), descoperirea pe care am făcut-o echivala cu o revelație: am găsit extrem de multe date despre religie în funcție de regiune, localitate, chiar pe grupe de vârstă, de exemplu, în privința nivelului de educație, dar și pentru alte variabile. Chiar am avut discuții pe această temă, adică despre cât de multe referințe statistice utilizau studiile mele despre Ungaria, publicate în *Actes*.

H.M.: Bourdieu se aștepta să te referi mai des la habitus, câmp și capital cultural în textele pe care le publicai?

K.V.: Absolut nu. Era surprinzător și pentru mine, pentru că practic nu m-am referit deloc la lucrările sale cât timp a fost el în viață (cu atât mai puțin la cele ale lui Aron), deși am utilizat aparatul lui conceptual și o serie de intuiții teoretice pe care am reușit să le fur de la el. Nu m-am confruntat niciodată cu astfel de exigențe, așteptări sau sentiment de control. Dacă îi ceream sfatul îmi spunea mai ales cum ar vedea dezvoltarea temei. În perioada în care lucram la istoria etnologiei s-a întâmplat de mai multe ori să-mi recomande anumite surse. Era absolut deschis să-și împărtășească ideile, gândurile, dar doar în cazul în care era întrebare. Din câte știu, nu avea obiceiul să verifice dacă se ținea cont de sfatul lui sau nu.

H.M.: Și era la fel și cu ceilalți? Vreau să spun, dacă le spunea el colegilor sau decideau singuri în privința proiectelor de cercetare și a articolelor ce trebuiau scrise?

K.V.: Nu le spunea nici lor, din câte cunosc. Nu cred că Boltanski s-a consultat permanent cu Bourdieu când a scris *Les cadres* (1982). Din câte știu, Maestrul nu era prea încântat de teză. În rest, nu prea știu. Caracterul public al *Centre* era fără îndoială limitat. Multe lucruri rămâneau nespuse. Nu prea erau dezbateri publice, de exemplu. Nici măcar de genul celor din Ungaria, adică prezentarea unei teze în fața personalului din institut înainte de susținerea publică. Aflam de conflicte *post festum*, cum a fost și în perioada în care au dispărut mai toți membrii de vază ai grupului, de exemplu, Grignon sau Chamboredon. Iar mai târziu, la o vizită a unui grup din Germania Grignon a evocat, oarecum isteric, cât de mult îl exploatasă Bourdieu. Pentru mine e șocant când mă gândesc că de fapt am trăit într-un mediu oarecum străin, cu orientare complet diferită de a mea. Fiecare avea relația sa specială cu Maestrul, iar colegii între ei nu întrețineau nici un fel de relații. Toți erau de stânga, nu? Dar pentru mine apartenența la stânga nu reprezenta nici un fel de provocare sau sursă de tensiune. Aveam și eu simpatiile mele, de altă natură, unele poate chiar de stânga. Până la urmă nu eram nemulțumit de situația mea, dar în cei aproape patruzeci de ani petrecuți în *Centre* nu am legat prea multe prietenii.

Cu cine mă înțelegeam mai bine? De fapt, cu nimeni dintre colegi. M-am înțeles mai bine cu Philippe Besnard, care era la rândul lui un *outsider*. Era din școala Boudon. Ne-am îndepărtat unul de celălalt la sfârșitul vieții lui – avea cancer și a murit după 2000. M-a vizitat un student pe care-l cunoșteam, avea un proiect extrem de original în opinia mea și m-a rugat să-i fiu coordonator. Ar fi descris structura intelectuală a școlii lui Bourdieu într-o lucrare de diplomă (*diplôme d'études supérieures*), o lucrare de final din etapa pregătitoare a tezei de doctorat. Ar fi avut nevoie de o bursă EHESS (*Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*), unde am predat și eu la acea vreme. I-am zis că merită să încercăm. Dar conducătorii școlii doctorale, printre care și Besnard, împreună cu alții, au respins categoric, fără drept de apel, motivând că nu poate fi vorba să acorde suport unei lucrări despre Bourdieu sau despre școala lui. Sărmanul student era disperat.

Am vorbit cu el la telefon de mai multe ori și am fost nevoit să-i spun că nu pot să fac nimic pentru el, pentru că tema fusese respinsă „de sus”.

Întâmplarea arată că erau grupuri ostile chiar și în EHESS, institutul cel mai important cu care a colaborat Bourdieu. În ceea ce mă privește, am întrerupt relația cu Besnard considerând comportamentul său incompatibil cu normele etice pe care le respectam. Îmi amintesc că Raymond Aron a ajutat mai multe persoane fără să aibă o anumită compatibilitate politică sau de altă natură cu ele. A ales să sprijine aceste persoane pentru că era de părere că trebuie ajutate, în limita posibilităților și la nevoie, și persoane care nu fac neapărat parte din cercul lui de apropiați. Și eu credeam la fel. Poate odată cineva va cerceta cât de mult l-a sprijinit Aron pe Bourdieu când s-a prezentat la *Collège de France*. Poate nu foarte mult, pentru că ei s-au despărțit destul de inamical, dar știu sigur că Aron s-a dus la prelegerea introductivă, inaugurală a lui Bourdieu. La o întâlnire ulterioară mi-a spus ceva de genul că în *Leçon sur la leçon* Bourdieu se proclamase oarecum dumnezeu, statut pe care l-a atribuit și sociologiei sale. Aron i-a apreciat valoarea. Însă adversarii lui Bourdieu, nu. Uman vorbind, pe Aron l-am simțit cel mai aproape de mine, l-am plăcut, iubit și l-am respectat. Pentru mine acest patriot francez era întruchiparea umanismului liberal de tip central-european. (Un *Europeer* și un *Mensch*.) În volumul său autobiografic, Aron constată că Bourdieu ar fi fost și a și devenit marea personalitate creatoare a epocii, doar că moralmente nu s-a ridicat la înălțimea creativității sale. Nu-i un compliment. Aron a perceput ceea ce s-a întâmplat în '68 drept o trădare. Iar eu – dincolo de toate și în ciuda tuturor altor lucruri – continui să-i dau dreptate.

Budapesta, iunie 2020

Traducere în limba română de Gyula Kozák

